

TÜRÜK

2024, Yıl/Year: 12, Sayı/Issue: 39, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 01.10.2024

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 12.11.2024

Sayfa / Page: 26-44

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Yeni Türk Dili Anabilimdalı
stolkun@anadolu.edu.tr

ESKİ TÜRKÇE TEG “GİBİ” BENZETME EDATININ ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

Öz

Eski Türkçedeki benzetme edatı teg, günümüz Özbek Türkçesinde kullanılan pek çok benzetme ek ve edatları arasında en işlek olanıdır. Edat, Özbek Türkçesinde artık ekleşmiştir. Teg edatının ekleşmesi sonucunda +dek, +däy, +dâğ, +dâq, +däyin, +däk, +däkä, +däq, +däqä, +äqä, +däqängi, +äqängi gibi deşikeleri ortaya çıkmıştır. Ancak bunlardan +dek ve +däy en yaygın olan biçimlerdir. Bunlardan +äqä, +äqängi deşikeleri yalnızca işaret zamirlerinde kullanılır: bunäqä, şunäqängi, unäqä, oşänäqängi vb.

Kelime başındaki ünlü daha klasik dönemde ötümlüleşmiş t- > d- olmuştur. Günümüz Özbek yazı dilinde ekler genel olarak tek biçimlidir ve ünsüz uyumu yazıda gösterilmez. Bundan dolayı ek daima d'li olarak yazılmaktadır.

Eski Türkçede teg edatı zamirlere gelirken onları belirtme hâlinde isterdi: buni teg “böyle”. Ancak günümüzde bu edat zamirlere gelirken onları yalın veya tamlayan hâlinde ister: bizdek ~ bizningdek. Özbek imlâsında +dek biçimbirimi daima birleşik yazılır.

+dek ve deşikeleri özellikle yaygın biçimde sıfat-fiillerle birleşerek türemiş zarf-fiiller oluştururlar: +gändäy, +mâqçidek, +güdek, +gündäy, +äyâtgändek vb.

Anahtar sözcükler: Eski Türkçedeki teg benzetme edatı, Özbek Türkçesinde +dek benzetme edatı, Özbek Türkçesinde benzetme eylemi, eklenen kelimeler, çok değişkenli ekler

THE CONDITION OF THE PREPOSITION TEG “LIKE” IN OLD TURKIC IN UZBEK TURKISH

Abstract

The preposition of analogy teg in Old Turkish is the most common preposition of analogy among the many prepositions and suffixes used in Uzbek Turkish today. Teg is now suffixed in Uzbek Turkish. As a result of the affixation of the preposition teg, variants such as +dek, +day, +dog', +doq, +dayin, +dak, +daka, +daqa, +aqa, +daqangi, +aqangi have emerged. However, +dek and +day are the most common forms. Of these, the variants +aqa, +aqangi are used only in demonstrative pronouns: bunaqa, shunaqangi, unaqa, o'shanaqangi, etc.

The word-initial vowel became eutonymized t- > d- in the more classical period. In today's Uzbek written language, suffixes are generally monosyllabic and consonant harmony is not shown in writing. Therefore, the suffix is always written with /d/.

In Old Turkish, when the preposition teg was applied to pronouns, it was used in the indicative case: buni teg “like this”. Today, however, this preposition is used with pronouns in the nominative or accusative case: bizdek ~ bizningdek. In Uzbek orthography, the +dek morpheme is always compounded.

+dek and its variants are especially commonly combined with adjective-verbs to form derived adverbial verbs: +ganday, +moqchidek, +gudek, +gunday, +ayotgandek, etc.

Keywords: teg analogy preposition in Old Turkish, +dek analogy preposition in Uzbek Turkish, analogy verb in Uzbek Turkish, words that become suffixes, multivariate suffixes.

0. Giriş

Özbek Türkçesinde benzetme ifadesi için kullanılan *käbi*, *singäri*, *yängli(k)*, *oxşāş*, *oxşāb*, *oxşāgān*, *misāl ~misāli*, *äyni*, *sifāti*, *huddi*, *bääyni* vb. edatlar ile +çä, +simān, +çäliş, +väş, +vār, +sifāt, +nuxä gibi Türkçe veya alıntı biçimbirimler bulunmaktadır (ayrıntı için bk. Tolkun 2023).

Eski Türkçede benzetme edatı olarak kullanılan *teg* “gibi” de Özbek Türkçesinde oldukça işlek ancak varlığını artık ekleyerek sürdürmektedir. Ekin +dek, +däk, +däy, +däq +däyin, +däkä, +däqä, +äqä, +däkängi, +däqängi, +äqängi şeklinde çok sayıda değişkesi bulunmaktadır. Bunlardan hangisinin işlek olduğu söylemek güçtür; çünkü bu konuda yazarların tercihlerinin farklı olduğu görülmektedir. Mesela O'tkir Hoshimov'un (2016) *Ajdarning Tavbasi* adlı hikâyelerden oluşan kitabında, ağırlıklı olarak +dek, yer yer +däy; buna mukabil Tog'ay Murod'ın (2019) *Ot Kishnagan Oqshom* adlı uzun hikâyesinde yalnızca +däy ve +däyin deşikelerini kullandığı

görülmektedir. Öte yandan yazarların bazen aynı cümlede farklı değişkeleri kullanmaları da söz konusudur:

Bälxäy çekkä vilâyätdä, Hirätü Sämärqändäy pâytaxlärdän yirâqdä yäşäş ungä bädärğädek tuyuldi. “Belh gibi ücra vilayette, Herat ve Semerkant gibi başşehirden uzakta yaşamak ona sürgün gibi geldi.” (Qodirov 2009: 71)

1. Çalışmada örnek metinlerin ve kaynakçanın yazımında izlenen yol

Çalışmamızda Özbek Türkçesiyle yazılan metinler *34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabesine* göre Latin harflerine aktarılmıştır; ancak Kiril veya Latin harfli bütün kaynakça, gönderme ve eser adlarında hâlihazırda kullanılan Özbek Latin alfabesinden yararlanılmıştır.

Özbek Türkçesine ait örnek metinlerin Türkiye Türkçesine çevirisinde mümkün olduğunca aynen çevirisi, bu mümkün olmadığı durumlarda ise anlam çevirisi yapılmıştır. Örnekler sırasıyla özgün metin – tırnak içinde çeviri – gönderme biçiminde verilmiştir.

2. İnceleme

2.1. Ekin geçmişi

Göktürk kitabelerinde *teg* şeklinde *böri tæg* “kurt gibi”, *körür közüm körmez tæg* “gören gözlerim görmez gibi” vb. edat grupları yanında *antag*, *antæg* “öyle, onun gibi” (< *anı tæg*) “öyle, onun gibi”, *buntæg* (< *bunu tæg*), “bunun gibi, böyle” ve *büntägi* “böylesi” (< *bunu tæg+i*) kelimelerinde kalıplaşmış-ekleşmiş olarak bulunmaktadır (Tekin 2003: 151-152). Göktürkçede olduğu gibi Eski Uygur Türkçesinde de *teg* biçiminde yalın isimlerle ve belirtme hâlindeki zamirlerle kullanılmaktadır. Gabain (1988: 46) son çekim edatları içinde ele aldığı *teg* “gibi” kelimesinin nadiren *tag*, *däg*, *dağ* biçiminde de kullanıldığını belirtmektedir; ancak verdiği örnekler arasında *tag* biçimi yalnızca *antağ* “derhal bunun gibi” kelimesinde bulunmaktadır. Öte yandan bu dönemde *bizni tæg irinç tınlıqlar* “bizim gibi zavallı (günahkâr) canlılar”, *olarıñ tæg kılınçlarım* “onlarınkine benzer günahlarım” (Gabain 1988: 105) örneklerinde de görüleceği üzere zamirlerle belirtme hâliyle kullanımını sürdürmekte, ek olarak günümüz lehçelerinde olduğu gibi tamlayan hâliyle kullanımı da başlamıştır.

Tekin ve Gabain’in yukarıda verdiği bilgilerden hareketle ekleşmenin daha Eski Türkçe döneminde başladığını, hatta bu devrede *teg* edatının en azından “bu” ve “*a+” zamirleriyle kullanımında ekleşmenin-kalıplaşmanın tamamlandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

2.1.1. Arap harfli metinlerde edatın yazımında ve okunmasındaki sıkıntılar

Karahanlı döneminde kabul edilen İslam’la birlikte, bilindiği gibi Doğu Türkçesi, Eski Uygur yanında Arap alfabesiyle de yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde hâl eklerinin genellikle ayrı yazıldığı Soğut kökenli Uygur yazım sistemi, Arap kökenli Doğu Türkçesi alfabesine aktarılmıştır. Dolayısıyla, kullanıma yeni başlanan ve asırlar boyunca kullanılacak olan Arap kökenli bu alfabe, bize *teg* edatının ekleşmesinin ne zaman başladığı konusunda maalesef yardımcı olmamaktadır.

Bu döneme ait *Kutadgu Bilig*’de *teg*; *Divanü Lugati’t-Türk*’te ise *tek* biçimi bulunmaktadır. Tabii yine Arap kökenli alfabede /k/ ve /g/ seslerinin aynı harfle yani “ك,ك” gösterilmesinden dolayı edatın sonundaki sesin telaffuzunun tayini de bir başka sıkıntılı konudur. Mesela, Arat’ın

(1992) *Atabetü'l-Hakayık*'ın yayımında kimi nüshalarında *teg* olarak yazılan edatın C nüshasında *deg* şeklinde olduğu görülmektedir. *Atabetü'l-Hakayık*'ta geçen ve Arat'ın “*teg*” okuduğu kelime (1992: 53) nüshalardan B 17'de “تاك”, C16'da “تاك”, yazıldığı görülmektedir. Benzer durum Harezmi dönemi yazmaları için de söz konusudur. Mesela *Nehcü'l-Feradis*'i yayımlayanlarca 7-5'deki *tég* okunan (Eckmann, tarihsiz: 5) kelimenin yazmada “تيك” şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bu durumda akla, edatın son sesinin neden /g/ okunduğu sorusu gelmektedir.

Aynı sorun edatın bünyesindeki ünlüde de görülmektedir. Ancak yazımda kimi eserlerde elif veya üstün, kimilerinde ise yâ kullanılması, ünlünün kimi zaman /e/ kimi zaman da /è/ şeklinde telaffuz edildiğine işaret ettiği söylenebilir.

Harezmi dönemi eserlerinde genel olarak, *mundağ* ve *andağ* kelimeleri dışında söz konusu edat hep *tég* olarak kullanılmıştır. Ancak Dağıstanlıoğlu'nun (2018: 34) yayıma hazırladığı ve 1431 veya 1436-1442 yılları arasında yani bir noktada Harezmi döneminden Çağatay yazı diline geçiş döneminde yazılan *Keşfü'l-Hüdâ* adlı eserde ağırlıklı olarak *dég* birkaç yerde de *tég*, *tégi*, *tegi* kullanılmıştır.

2.1.2. Teg edatının klasik (Çağatay) dönemde durumu

Bu ekle ilgili olarak, ekin doğrudan Klasik Doğu (Çağatay) Türkçesindeki durumu üzerine Dağıstanlıoğlu'nun (2015) yazısı dışında, Hacıeminoğlu (1992), Eckmann (1988), Bodrogligeti (2001), Yong-Söng Li (2004), Atay (2014) vb. araştırmacıların eserlerinde bilgiler verilmiştir.

Bilindiği gibi Doğu Türkçesinde esas itibariyle söz başında *t* -> *d*- değişimi *te*-> *dé*-, *tudak* > *dudak*, *tağ* > *dağ* gibi birkaç kelime dışında bulunmaz. Mesela, günümüzde bile Özbek ve Uygur lehçelerinde *tur*- şeklinde olan fiilin, daha klasik dönemde yeni kip eklerinin türetiminde kullanıldığında *tur*- > *dur*- olduğu görülür: *alıp turur* > *alıp durur* ~ *alıpdur*; *ala turur* > *aladurur* ~ *aladur*. Aynı şekilde bu fiilin ismin geniş zaman çekiminde kullanılmasında da yine aynı ses olayı meydana gelir: *kişi turur* > *kişi durur* ~ *kişidür*. Bu ses değişimi burada ekleşmenin başladığının göstergesidir. Benzer durum tarihî *teg* edatının başındaki ünlüde de görülmüş ve daha klasik dönemde (Çağatay Türkçesi) bu ses ötümlüleşmiş *t* -> *d*- olmuştur. Ancak tabii yer yer ünsüz uyumunun gösterildiği durumlarda hem *tek* hem de *dek* biçimleri karşımıza çıkar. Mesela, klasik devir sonrası şairlerinden Meşreb'in (1640?-1711) aynı gazelinde *ottek* “ateş gibi” *aydek* “ay gibi” (Yusupov 1990: 89) bulunmaktadır. Kimi eserlerde ise ünsüz uyumu söz konusu olmadan farklı değişkeler görülür: 1659-1660'ta yazılan *Şecere-i Terâkime*'de 11 defa *teg*, iki defa *day* birer defa *dek* ve *tig* değişkeleri geçmektedir (Ölmez 1996).

Yeri gelmişken belirtelim ki Klasik Doğu Türkçesine ait metinlerdeki ilk hecede yâ (ا, ا) ile yazılan ünlüyü, Türkiye'deki yayınlarda kimi araştırmacıların /i/ ile; ancak Özbek, Rus ve Batılılar ilaveten yine Türkiye'deki kimi araştırmacıların bu yazımdaki kastın aslen kapalı /e/ olduğunu düşündüklerinde, bu sesi kapalı /e/ ile gösterdikleri görülmektedir. Kapalı /e/ sesini gösterenler bu amaçla “e, é, e, è” harflerinden birisini kullanmışlardır. Bu konuda Argunşah (2013: 79) “Çağatay Türkçesi metinlerinin yazıldığı Arap alfabesinde /è/ gösterecek bir işaret yoktur. Arap alfabesiyle yazılan metinlerde bu ses çoklukla /y/ harfiyle gösterilmiştir. Bazı harekeli metinlerde harfle gösterilmeyip ‘esre’ ile işaretlendiği de olur. Türkiye'de /è/ sesinin varlığı herkes tarafından tam

olarak kabullenilmemiştir. Türkiyeli Türkologların bir bölümü bu sesin asli olmadığı kanaatiyle tarihî metin yayımlarında kullanmamışlar ve sesleri /i/ ile göstermişlerdir. Çağatay Türkçesi üzerine çalışan yabancı ve Türk kökenli birçok bilim adamı ise bu sesin varlığını kabul etmekte ve kullanmaktadır.” açıklamasında bulunmaktadır.

Tarihî *teg* edatının Klasik Doğu Türkçesindeki durumu hakkında Eckmann (1988:90) “Nevâî’den önce umûmiyetle *tég*, nadiren *tégin*” açıklamasını düşer. Gerçekten de Nevâî’de *dék* edatının ünsüz uyumuna girmediği görülüyor: *ķabaķ dik* (Türkey 2002:15), *yāķūt dik* (Türkey 2002: 270). Bu dönemdeki *dék* biçimbirimi için hâlâ bir edat olup olmadığı yani bir eke dönüşüp dönüşmediği soruları akla gelmektedir. Bu konuda Klasik Doğu Türkçesine ait metinlerin yayımında, Özbekistan’daki neşirlerde *dek* bir ek olarak, Türkiye’deki yayımlarda ise Eski Türkçedeki gibi düşünülerek edat olarak yazılmaktadır. Doğu Türkçesi üzerine ilk ve öncü çalışmalar yapandan olan Eckmann da bu uygulamayı tercih eder. Ancak Eckmann (1988: 103), -*GUdek* zarf-fiili söz konusu olduğunda “Diğer taraftan, -*ğudek* / -*güdek* şekli (*dék*, bir son çekim edatı, bk. 69a bölümü), tam bir serbestlikle kullanılır.” derken zımnen en azından bu biçimbirimde ekleşmeyi kabul etmiş olur. Bodrogligeti (2001) ise, yazdığı gramerinde *Comparative Case* başlığı altında *teg* (s. 50) ve *Postposition* başlığı altında da *dek* (s. 73) deşikelerini ayrı ayrı ele alır ancak bunun *teg* ile ilişkili olduğu ve ayrı yazıldığı açıklamasında bulunur, ilaveten *teg* (s.73) deşikisine de yine son çekim edatları içinde verir. Keza Bodrogligeti (2001) de Eckmann gibi edat olarak kabul ettiği *teg* ~ *tek* biçimbirimini -*ğudek* / -*güdek* (s. 261) zarf-fiilinde ek olarak göstermektedir. Argunşah (2013: 145) ise *dég* ~ *tég* ~ *day* “gibi, kadar” şeklinde benzetme edatları arasında ele alır; yine bünyesinde bu ekin bulunduğu *andağ* ~ *andaķ* ~ *andağoķ* “onun gibi, öyle”, *mundağ* ~ *mundaķ* ~ *munday* ~ *muñ deg* ~ *munuñ deg* “böyle, bunun gibi”, *şundağ* ~ *şundaķ* “şöyle, böyle” kelimelerini de aynı başlık altında verir.

Nevâî’de *teg* edatının *dék*; ancak eski Türkçeden gelen “bunu *teg*” ve “anı *teg*” edat öbeklerinin *mundağ* ~ *mundaķ*; *andağ* ~ *andaķ* biçimlerinde kullanıldığı görülmektedir.

Könlüm içre serv oķ dur ğonça peykān gül tiken

Dehr bāği içre mundaķ gül-sitānī tapmadım.

Ħüsn mülki içre sin dik şāh-ı zālīm körmedim

Işķ kūyide özüm dik nā-tuvānī tapmadım. (Kut 2023: 323)

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki Türkiye ve Batıda, Doğu Türkçesinin klasik dönemi üzerine çalışanlar bu dönemde *teg* / *dek* biçimbirimini esas olarak edat görmekte; ancak ekleşmenin en azından -*GUdek* zarf-fiilinde gerçekleştiğini zımnen kabul etmektedirler.

2.2. Günümüz Özbek Türkçesindeki durumu

Eski Türkçedeki /t/ ünsüzüyle başlayan bu edat günümüz Özbek imlasında daima /d/ ile yazılır. Özbek yazı dilinde birçok çekim eki tek şekilli olarak yazılır: *qış+dān* > *qışdān* “kıştan”, *ādāt+dā+gi* > *ādātdāgi* “her zamanki” vb. Benzer şekilde Eski Türkçede /t/ ünsüzüyle başlayan bu edat, günümüz Özbek imlasında ek olarak kabul edilir ve daima /d/ ile yazılır.

Tarihî *teg* edatı günümüz Özbek yazı dilinde *+dek*, *+däk*, *+däy*, *+däq*, *+däyin*, *+däkä*, *+däqä*, *+däkängi* *+däqängi*, *+äqä*, *+äqängi* hâlinde çok şekillidir ve bir kısmı yalnız işaret zamirleriyle kullanılmaktadır. Yazının bundan sonraki bölümlerinde bu biçimbirimleri kasıtlı “+dek ve değişkeleri” ibaresi kullanılacaktır.

Bu yazıda ele alınan değişkeler Özbek yazı dilinde yaygın kullanılan biçimbirimlerdir. Bunların dışında Özbek ağızlarında *teg* edatından gelişen başka değişkeler de bulunmaktadır. Bunlara yayımlanan sözlü edebiyat ürünleri ile halk diline yer verilen edebî türlerde rastlanabilmektedir. Mesela Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lı‘ndan derlenen *Alpamiş* (2010) destanında geçen *mendäyçängi* “benim gibi” (s. 291), *mendäyğäççäq* “benim gibi” (s. 291), *bundäyğäççäq* “böyle, bunun gibi” (s. 307) *undäyğäççäq* “öyle onun gibi” (s.309); keza Tog‘ay Murod‘ın (2019) eserlerinde görülen *sendäyçikin* “senin gibi” (s. 50), *bundäyçikin* (s. 60) vb. ölçünlü dilde asla kullanılmaz.

Öte yandan yine özellikle Kıpçak kökenli Özbek ağızlarında, Yo‘ldosh o‘g‘lı‘ndan derlenen *Alpamiş* (2010) destanında, Kazak Türkçesinde de görülen ve yapısında tarihî *teg* edatının bulunup bulunmadığı tartışmalı *buläy* “böyle”, *şuläy* “şöyle”, *qäläy* “nasıl” (s. 45), *buläy-şuläy* “böyle böyle” (s. 75) *buläy şuläy qılıb* “bu şekilde, böyle” (s. 149) vb. gibi biçimbirimlere rastlanabilmektedir.

Özbek yazı dilinde ünlü uyumu büyük ölçüde bozulduğu için *ekin* *+dek*, *+däk* veya *+däq* değişkelerinin kullanılmasında belli bir düzen yoktur. Bunlardan *+däq* ve *+däğ* değişkeleri kalıplaşmış hâlde işaret zamirlerinden türeyen *bundäq* ~ *bundäğ* “şöyle”, *şundäq* ~ *şundäğ* “şöyle”, *undäq* ~ *undäğ* ~ *oşändäq* ~ *oşändäğ* “öyle” kelimeleri ile arkaik **qa* köküne dayanan *qändäq* ~ *qändäğ* “nasıl” soru kelimesinde görülmektedir.

+dek ve değişkelerinin isimler ve zamirlerle kullanımında birtakım farklılıklar olduğu, değişkelerden kimisinin yalnız zamirlerle kullanıldığı görülmektedir. Bundan dolayı konu *ekin* isimlerle kullanılması ve *ekin* şahıs ve işaret zamirleriyle kullanılması şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır.

2.2.1. Ekin isimlerle kullanılması

Ekin yalın haldeki isimlerle *+dek*, *+däk*, *+däy*, *+däyin*, *+däkä*, *+däqä*, *+däkängi* *+däqängi* değişkeleri kullanılır.

Färiştädek äq libâslik mämâni /.../ “Melek gibi beyaz elbiseli neneyi /.../ (Qodirov 2009: 187)

Xıtäydäy ülkän mämläkätgä yüriş qılış, /.../ “Cin gibi büyük bir ülkeye sefer yapmak /.../ (Qodirov 2009: 7)

Quyundäyin uçgisi keldi! “Hortum gibi uçası geldi!” (Murod 2019: 17)

/.../ *ätängdäkädän yänä üç-tört kişi ketib qälsä*, /.../ “/.../ baban gibilerinden yine üç dört kişi gidiverse /.../ (To‘xtaboyev 2009: 20)

Qısläğımızdä Köktäydäqä it başqä päydä bolmädi. “Köyümüzde Köktay gibi bir köpek bir daha görünmedi.” (Malik 2010: 86)

2.2.2. Ekin şahıs ve işaret zamirleriyle kullanılması

Özbek Türkçesinde artık eklenen *dek* ve deyişmelerinin bizce, bir hâl eki olup olmadığı meselesi vardır.¹ Gördüğümüz kadariyla Özbekistan’da yayımlanan gramer çalışmalarında *dek* ve deyişmeleri hâl ekleri arasında zikredilmezler.

Karluk grubu dışındaki lehçelerde bir ekin hâl eki olup olmadığı, ünlüyle biten işaret zamirleri ile 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra getirildiğinde araya zamir n’sinin gelip gelmemesiyle anlaşılır. Ancak Özbek Türkçesinde 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra zaten zamir n’si kullanılmaz.² İşaret zamirlerinde ise diğer hâl ekleri geldiğinde zamir n’si kullanılır: *bungä, bundä, bunçä* vd. Ancak aynı durum +*dek* ve deyişmeleri için de söz konusudur: *bundek, undäy, şundäyin* vd. Bu durumda ortaya şu sorun çıkar: Mesela, *bundek* “böyle, bu gibi” kelimesi Eski Türkçedeki gibi *bu+nı teg > bundek*; yoksa *bu+n+dek > bundek* sonucu mu olmuştur? Bizce zamirlerdeki bu kullanım Eski Türkçenin bir devamıdır ve eskicilik söz konusudur.

Modern Özbek yazı dilinin kurulması sürecinde işaret zamirlerine bu edatın +*dâğ* (*bundâğ, şundâğ, undâğ, oşândâğ*) deyişkesinin getirildiği görülür. Günümüzde bu kullanım büyük ölçüde düşmüştür denebilir. Ancak yine de aşağıdaki örnekte olduğu gibi konusunu tarihten alan, yanı sıra dinî veya klasik edebiyata öykünerek yazılan eserde bunlara rastlanabilmektedir

Bundâğ qârâ künlärni heç körmäbmidingiz? “Böyle kara günleri hiç görmemiş miydiniz?” (Sulton 2005: 116)

+*dâğ* deyişkesi ise yalnızca işaret zamirleriyle birlikte işlek olarak kullanılır: *bundâğ, şundâğ, undâğ ~ oşândâğ*.

Cudä kättä zäkävät sâhibi ekäni şundâğ körinib turıbdı. “Çok büyük zekâ sahibi olduğu açıkça görünüyor.” (Qorayev 2015: 5)

+*däqä, +däkä* deyişmeleri muhtemelen bunların +*ä* ekiyle pekiştirilmesiyle oluşmuştur (karşılaştırınız: *täq ~ täqä* “tek”, *yol ~ yolä* “defa”, *qoş ~ qoşä* “çift”; *täl* “salkım söğüt” +*ä* > *tälä* “çok ince ip, iplikçik, saç teli”; *yüz* “yüz, çehre; satıh” +*ä* > *yüzä* “üst kısım, satıh, havadar, etrafı açık, sığ” vb.).

/.../ ätängdäkädän yänä üç-tört kişi ketib qälsä, /.../ “/.../ baban gibilerinden yine üç dört kişi gidiverse /.../ (To‘xtaboyev 2009: 20)

Endi hämmäsi siz äytgändäqä bolädi. “Şimdi her şey sizin dediğiniz gibi olacak.” (Malik 2010: 214)

¹ Türkiye’de, Özbek Türkçesi dâhil, deyişik lehçeler üzerine yapılan kimi çalışmalarda bu biçimbirim bir hâl eki olarak belirtilmiştir: Öztürk (2007: 313) “Özbek Türkçesi” adlı çalışmasında +*dek* ve +*däy* eklerini eşitlik hâli içinde +*çä* biçimbirimine ilaveten; Yazıcı Ersoy (2007: 378) da “Yeni Uygur Türkçesi” yazısında +*däk, +täk* biçimbirimlerini benzerlik hâli; Ataizi de (2017: 85) *Kaşkay Türklerinin Dili* adlı çalışmasında *Benzerlik durumu* başlığı altında deyişmeleriyle birlikte *tek* ve *kimin* kullanımlarını hâl ekleri içinde ele almıştır.

² Tarihi *teg* edatıyla ilgili benzer durum Kırgız Türkçesi için de söz konusudur. Ancak bu lehçede, Özbek Türkçesinden farklı olarak 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra hâl eki getirildiğinde zamir n’si kullanılır. Dolayısıyla aşağıdaki örnekten hareketle tarihi *teg* edatının Kırgız lehçesinde tamamen hâl ekine dönüştüğünü söylemek mümkündür. *Sekimede eç özgörüü cöktoy, baya olturgan kalımday* “Sekime de hiçbir deyişiklik yok gibi, az evvel oturduğu kalımdaki gibi (kalıbını hiç bozmamış gibi)” (Kuşbekov 1992: 17).

Mänävindäkä şarâitlär qäyerdä edi? “İşte böyle şartlar neredeydi?” (İbrohimova 2008: 94)

Ekin yalnızca +*däkä*, +*däqä* ve +*äqä* değişmeleri +*gi* aitlik ekiyle anlam değişmeden pekiştirilebilmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere Özbek Türkçesinde zamir n’si Türkiye Türkçesinden farklı olarak üçüncü teklik şahıs iyelik ve aitlik ekinden sonra hâl eki getirildiğinde zamir n’si kullanılmaz: *boy+i+dä* > *boyidä* “boyunca”, *üy+dä+gi+dän* > *üydägidän* “evdekinden”. Ancak tarihî *teg* edatından gelişen +(d)*äqä* biçimibiriminden sonra +*gi* aitlik eki getirildiğinde ilginç biçimde araya zamir n’sinin türediği görülür: *bun(d)äqängi* “böylesi, bunun gibi” *oşändäqängi* “öylesi, onun gibi”.

+*äqä* değişkesi bizce +*däqä* değişkesinde meydana gelen ses olayları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu değişke yalnızca *bu*, *şu*, *u* ve *oşä* zamirleri ile **qä*+ soru kelimesinden sonra kullanılır:

qa+nı teg > *qantag* > *qandaq* > *qändäq+ä* > *qändäqä* > **qännäqä* > *qänäqä*

bu+nı teg > *bundag* > *bundaq* > *bundäq+ä* > *bundäqä* > **bunnäqä* > *bunäqä*

Ancak Boltabayev (2020: 78) bu değişkeyi *Kutadgu Bilig*’de geçen *munuqi* kelimesine bağlar. Bu durumda Özbek Türkçesindeki yaygın ünsüz ikizleşmesi dikkate alındığında kelimenin *munuqi* > *munnuqi* > *munnaqa* şeklinde evrildiği ardından -*nn*- çift ünsüzünde olası aykırılışma sonucu *munnaqa* > *mundaqa* değişkesinin ortaya çıktığı da düşünülebilir.

Yukarıda geçiş formu olarak düşünülen *bunnäqä*, *şunnäqä*, *unnäqä*, *oşännäqä* değişkelerinin sanal ortamda ölçünlü dile pek uyulmayan sohbet yazılarında kullanıldığı görülmektedir.

Aşağıda +*dek* ve değişkelerinin 3. teklik şahıs hariç, diğer şahıs zamirlerinin çekimi yalnızca *men* “ben” zamiri örneğinde verilmiştir.

Men: mendek, mendäy, mendäyin, mendäkä, mendäqä, mendäkängi, mendäqängi “benim gibi”

Şahıs zamirlerinde ekin farklı değişkelerinin kullanılmasına dair örnekler aşağıda verilmiştir.

Mendäy bol, mendäy! “Benim gibi ol! Benim gibi! (Murod 2019: 117)

Qulläringgä qul äylämä, sendek qädir xâqân turıb. “Kullarına kul eyleme, senin gibi kadir hakan dururken. (İbrohimova 2008: 131)

/.../ sendäkäsini ikki dunyädä tâpalmäymän! /.../ senin gibisini iki dünyada bulamam! (İbrohimova 2008: 77)

Sendäqä beväfä vä vicdânsız oğıldän vâz keçdim. “Senin gibi vefasız ve vicdansız oğıldan vazgeçtim.” (Ziyoyev 2001: 228)

Ükä desä degülik mendäyin ükäng bâr, äkä desä degülik sendäyin äkäm bâr /.../ “Kardeş deseler benim gibi bir kardeşin var, ağabey deseler senin gibi ağabeyim var./.../ (Murod 2019: 85)

/.../ sizläräqängi yaşlık pällämdä /.../ /.../ sizler gibiykenki gençlik çağımda /.../ (To‘xtaboyev, 2010: 155)

/.../ *båşqä birän cäydä xuddi senikidäqä häyät bolışini istäsäng* /.../ “/.../ başka herhangi bir yerde tıpkı seninki gibi hayat olmasını istiyorsan /.../ (Tursun 2001: 50)

Sizdek ämirläri bär edi. “Sizin gibi emirleri vardı.” (Qodirov 2009: 117)

/.../ *äfändi ulärdäy qorqâq ekändä, ä?* “/.../ Nasrettin Hoca onlar gibi korkak imiş ha!” (To‘xtaboyev 2009: 138)

Bilindiği gibi benzetme edatları, zamirleri çok defa tamlayan halinde isterler. Bu durum *dek* ve değişkelerinde de görölmektedir: *mendek* yanında *meningdek*, *meningdäy* vb. Özbek imlasında bu durumda da değişkeler bir ek gibi bitişik yazılmaktadır.

/.../ *meningdek umridä bir tiyin särflämägän* /.../ “/.../ benim gibi ömründe bir kuruş harcamamış /.../ (Ziyoyev 2001: 163)

Türkiye ve Azerbaycan lehçelerinde olduğu gibi, Özbek Türkçesinde yalnızca *men* zamirinde tamlayan hâlinin *+im* değişkesi de vardır. Dolayısıyla yukarıdaki yapıların *mening* yanında *menim* tabanına getirilerek kullanılması da söz konusudur.

Qäningdä köpirdi menimdek tuğyân, /.../ “Kanında köpürdü benim gibi bir galeyan, /.../ (Bo‘tayeve 2013: 97)

Özbek konuşma dilinde tamlayan hâli için çok defa belirtme hâli eki (yahut tamlayan hâli ekinin sonundaki /ng/ sesinin düşmesi sonucu ortaya çıkan) *+ni* kullanılır: *mening* yanında *meni* “beni, benim”, *sening* yanında *seni* “seni, senin”, *uning* yanında *uni* “onu, onun” vb. Teklik şahıs zamirlerinin tamlayan halinin bu şekilde kullanıldığı yapılarda üzerine *+dek* ve değişkelerinin hiçbiri getirilmez. Ancak çokluk şahıs zamirlerinde -konuşma dilinde- böyle kullanımlara rastlanmaktadır: *Biz(lär)ningdek* yanında *bizlärnidäk*, *siz(lär)ningdäy* yanında *siz(lär)nidäy*, *ulärningdek oşälärningdäy* yanında *ulärnidäk*, *oşäläridäy* vb.

Ekin işaret zamirleriyle kullanımında, mesela “bu” zamiri örneğinde *bundäy* “böyle, bu şekilde, bunun gibi” anlamlarını taşıdığı görülür. Eğer bir kişi veya nesneye tam bir benzerlik kastediliyorsa mesela *u* “o” örneğinde *uningdek*, *uningdäy* veya *uning kabi* yanında *u kabi* türünden söyleyişler tercih edilir.

Mänä buningdäy qäymâqni umrimdä yegän emäsmän. “İşte bunun gibi kaymağı ömrümde yemiş değilim.” (Qahhor 2012: 169)

Bu kabi xälq täqdirini häl etuvçi mäsälälärni /.../ “Bu gibi halkın kaderini halledecek meseleleri /.../ (Ziyoyev 2008: 105)

Aşağıda *+dek* ve değişkelerinin işaret zamirleriyle kullanımı *bu* üzerinden gösterilmiştir.

bundek, bundäy, bundäyin, bundâq, bundäğ, bundäqä, bunäqä, bundäqängi, bunäqängi

Eski Türkçedeki “bunu teg” edat grubu günümüz Özbek ölçünlü dilinde *bundäy, bundek, bundâq, bundäğ* vb. şekillerinde kelime başında /b/ ile bulunur. Ancak konuşma dilinde tıpkı klasik dönemde olduğu gibi /m/’li telaffuz da görülür. Bu durum zaman zaman konuşma dilini yansıtan metinlerde de karşımıza çıkmaktadır.

Mundäy qäräsäm, älti kişilik pälätädä yätbmän. “Şöyle bir baktığımda altı kişilik koğuştta yattığımyı gördüm.” (Hoshimov 2016: 237)

Aşağıda ekin değişkelerinin işaret zamirleriyle kullanımlarına örnekler verilmiştir.

Ortaqlärim undâq kättä, bundâq kättä ilänni kördim deb mäqtänişärdi. Arkadaşlarım, öyle büyük, böyle büyük yılanı gördüm diye övünürlerdi.” (Malik 2010: 4)

Nurniyâz äkä änä şundäy erkäklärdän biri ekän. “Nurniyâz ağabey işte böyle erkeklerden biri imiş.” (Ziyoyev 2001: 257)

Vätänni bundäy bähâdıränä himâyä qılış günâh emäs, bälki şäräfdir! “Vatanı böyle bahadırca savunma günâh değil, aksine şereftir.” (Qodirov 2017: 433)

Bundäyin bätür ät /.../ “Böylesi batur atın /.../ (Murod 2019: 25)

Şunäqä jänr bär! “Böyle bir tür var.” (Murod 2019: 12)

/.../ biz häm bunäqä gäplärni bäläligimizdä eşitärdik. “/.../ biz de böyle konuşmaları çocukluğumuzda işitirdik.” (Malik 2010: 220)

Dunyâ häli bunäqängi äntiqä säyähätçilärni körmägän edi. “Dünya henüz böylesi ilginç seyyahları görmemişti.” (Markes 2015: 32)

Eski Uygur Türkçesindeki *una* ve *muna* gösterme edatları, Özbek Türkçesinde *änä* ve *mänä* şeklinde yaşamaktadır. Her iki edat da *bu* işaret zamiriyle özellikle konuşma dilinde kullanıldığına birleşebilir: *mänä bu* > *mänävi*, *änä bu* > *änävi*. Bu pekiştirmeli işaret zamirlerine de *dek* ve değişkeleri getirilebilmektedir:

Mänävindäkä şärâitlär qäyerdä edi? “İşte böyle şartlar neredeydi?” (İbrohimova 2008: 94)

Men änävinäqä turnikkä äsilädigänigä kirärdim, /.../ “Ben işte öyle barfikse asılacak olana girerdim, /.../ (Hoshimov 2016: 77)

2.3. +dek ve değişkelerinden sonra gelebilen ekler

+çä ve +ligiçä eşitlik hâli eki

+dek ve değişkeleri, nadiren de olsa +çä eşitlik hâli ekiyle pekiştirilmektedir. Bizim tespitlerimize göre +çä eşitlik hâli yalnızca +däy değişkesinde ve yaygın olarak *şundäy* zarfından sonra kullanılmaktadır: *şundäyçä* “öylece, aynı şekilde”.

Şundäyçä qälur İsa eşägi, / Mäkkägä bärüb kelsä häm ägär. “İsa’nın eşägi Mekke’ye gidip gelse bile öylece eşek olarak kalır.” (Sa’di Sheraziy 2018: 120)

Özbek Türkçesinde +lik eki birçok biçimbirimden sonra pekiştirme amacıyla kullanılır: Bu yapıda da eşitlik hâlinde önce +lik getirilmesi oldukça yaygındır: *bundäy, şundäy, undäy ~ oşändäy + lik + 3. teklik şahıs iyelik eki +çä* “aynı şekilde, öylece, böylece”

Hikâyäni ustâz qändäy äytgän bolsä, şundäyliciçä qâğâzgä tüşirdim. “Hikâyeyi üstat nasıl anlattıysa öylece kâğıda geçirdim.” (Hoshimov 2016: 288)

+ginä küçültme eki

Bu ek daha ziyade +dek ve +däk nadiren de +däy değişkeleriyle kullanıldığı yaptığımız taramalardan anlaşılmalıdır. Mesela aşağıdaki ilk örnekte *ğälvırdäy* “kalbur gibi” kelimesinde +däy; ancak *tängädäkinä* “madeni para kadcarcık” kelimesinde pekiştirme amaçlı kullanılan +ginä eki, +däk değişkesine getirilmiştir.

Men tängädäkinä qılıb äytdim, sen äytsäng ğälvırdäy qılıb äytär eding! “Ben [olan biteni] madeni bir para kadar [küçücük] söyledim, sen ise kalbur kadar büyüterek söyledin!” (Qahhor 2012: 137)

Ertäsi küni şundäyginä yänımdägi Äbşir qışlâğıdän toyxät keldi. “Ertesi günü şöyle hemen yanımdaki Äbşir köyünden düğün davetiyesi geldi.” (Murod 2019: 17)

Belbâqqınämğä tügib, üygä keldim. “Kuşakçığıma bağlayarak eve geldim” (Murod 2019: 41)
+gi aitlik eki

Yukarıda da belirtildiği gibi +gi aitlik eki yalnızca +däkä, +däqä ve +äqä değişkelerine gelir ve anlamı pekiştirir; ayrıca bu değişkelerden sonra araya /n/ sesi türer.

Dunyâ häli bunäqängi antiqä säyâhätçilärni körmägän edi. “Dünya henüz böylesine ilginç seyyahları görmemişti.” (Markes 2015: 32)

/.../ sizlär däqängi yaşlık pällämdä /.../ “/.../ sizler gibi gençlik çağında /.../” (To‘xtaboyev 2010: 155)

+lär çokluk eki

Sendäqälär ming yildäyäm ölmäydi. “Senin gibiler bin yılda bile ölmezler.” (Anvar 2019: 168)

Yängi äsr mendäylärning äsri bolädi. “Yeni asır benim gibilerin asrı olacak.” (Tursun 2001: 60)

Kibârlär sendeklärni “qârä xälq”, deb pisänd qılmäydilər. “Soylular, Senin gibileri ‘sıradan halk’ diye dikkate almazlar.” (Qodirov 2017: 59)

+i 3. teklik şahıs iyelik eki

/.../ qârädâridän päşşä qänätidäyini üzib, /.../ “/.../ afyondan sinek kanadı kadarını kopararak /.../” (G‘ulom 2004: 129)

/.../ ämmâ uşbu äqşâmdägidäyini körmädim. “/.../ amma bu akşamki gibisini görmedim.” (Murod 2019: 123)

Häm bağlacı

Farsça kökenli *häm* Özbek Türkçesinde *da / de* bağlacı karşılığı olarak oldukça işlek olarak kullanılır. Bu bağlacı konuşma dilinde çok defa başındaki /h/ sesi eriyerek +(y)äm şeklinde ekleşir (Tolkun, 2009: 183). Bu durum zaman zaman konuşma dilini yansıtan metinlerde de karşımıza çıkar. Dolayısıyla ekleşmiş *häm* bağlacı, kimi zaman +dek ve değişkelerinden sonra da kullanılabilir.

Adil äytmäsayäm itning äqlliligi şundâğäm körinib turärdi. “Adil, söylemese de köpeğin akıllı olduğu öylece görünüyordu.” (Malik 2010: 267)

Qändâğäm içimgä berkitäy, yutäy /Bağrım qıymälägän vâlälärimni. “Nasıl da içime gizleyeyim, yutayım / Bağrımı parçalayan şaşkınlıklarımı.” (Xudoyberdiyeva 1993: 453).

/.../ keçä şundäyäm cânımdän toyıb ketgändim. Äğär Gülcämäl bolmägändä özimni özim öldirärdim. “/.../ dün öylesine canımdan bezmiştim ki! Eğer Gülcemal olmasaydı kendimi öldürürdüm.” (Aytmatov 2009: 303)

+m

Yâlğändäkäm “1. Sahte, yapay. 2. Gayritabii, yapmacık” (ÖTİL, 2006, c. 1: 34) kelimesinde +*däkä* değişkesinin /m/ ile genişletildiği görülmektedir. Bu durum Anadolu ağızlarında görülen *eğerem, eğerim, meğerssem* gibi bağlaçlarda görülen birinci teklik şahıs iyelik ekini andıran +m biçimbirimini hatırlatmaktadır.

Tilimgä yâlğändäkäm bir täsälliyäm kelmädi. “Dilime yalandan bir teselli gelmedi.” (Malik 2010: 237)

2.4. Ekin kalıplaşması

Özbek Türkçesinde +*dek* ve değişkelerinin bulunduğu birçok kalıplaşmış kelime bulunmaktadır. Aşağıda yaygın kullanılanlardan örnekler verilmiştir.

Ädätdägidäy ~ ädätdägidek “her zamanki gibi, adet olduğu üzere”

ÖTİL’de (2007, c. 3: 86) *ädätdägidäk* için *ädätdägiçä* kelimesine bakılması istenmektedir. Yani bu noktada +*dek* benzetme eki, Öztürk’ün de (2007: 313) belirttiği gibi, +*çä* eşitlik hâli ekiyle işlevce nöbetleşmektedir.

Ädätdägidek çäyxänä ädämlär bilän lıq tolä. “Her zamanki gibi çayhane adamlarla dopdolu.” (Ziyoyev 2001: 26)

Äytgändäy ~ äytgändek “sahi, bu arada, yeri gelmişken, aklıma gelmişken”

ÖTİL’de (2006, c. 1: 58) bu kelime için “1) Dediği gibi. 2) Konuşurun aklına gelen bir olay hakkındaki cümle başında gelir ve böyle bir anlamı (akla geliveren bir durum olduğunu) bildirir.” açıklaması bulunmaktadır.

Hä, äytgändäy oşä kündän buyân buväm televizorning yäqunigä bärmäydi. “Sahi aklıma gelmişken söyleyeyim, o günden bu yana dedem televizyonun yanına bile yaklaşmıyor.” (Hoshimov 2016: 329)

Häy, äytgändek, yäxşı bärıb keldiläringmi? “Hey, bu arada, sağ salim gidip geldiniz mi?” (To‘xtaboyev 2010: 176)

Birdäy ~ birdek ~ birdäyin “bir gibi, bir örnek, aynı, aynı şekilde, birbirine denk”

ÖTİL’de (2006, c. 1: 272-273) bu kelime için “1) Her cihetten denk, aynen, aynı türden. 2) Aynı ölçüde, aynı düzeyde. 3) Sürekli, daima. 4) Aynı şekilde, aynı hâlette, değişiklik olmadan.” açıklamaları bulunmaktadır.

/.../ *hämmäsi birdäy äppäq kiyingän ulämälärgä, /.../ “/.../ hepsi aynı şekilde bembeyaz giyinmiş olan âlimlere /.../”* (Yoqubov 2015: 212)

Üç *birdäy yigitgä qändäy qılıb küçim yetädi?* “Üçü birbirine denk delikanlıya gücüm nasıl yeter? (Murodov 2019: 118)

Cindek ~ cindäy ~ cindäyin ~ cindäkinä “azıcık, birazcık, küçücük”

Kökü belli olmayan *cin* kelimesine ekin genel olarak *+dek* ve *+däy* değişkeleri getirir.

Cindäy içing. “Birazcık için.” (Hoshimov 2016: 188)

/.../ *sämolyotımız cindek keçikdi.* “/.../ uçağımız azıcık gecikti” (Hoshimov 2016: 255)

Güldek ~ güldäy ~ güldäyin ~ güldäkinä “gül gibi, çiçek gibi, güzel, hoş”

Şungä qärämäy, ustâz güldək nâfis äsârlär yärätädi. “Buna rağmen üstat çiçek gibi nefis eserler yarattı.” (Hoshimov 2016: 341)

Uning güldäy umri bevälikdä solıb baryäpti. “Onun gül gibi güzel ömrü dullukta solup gidiyor” (Qodirov 2017: 168)

Quyib quygändäy veya *quyib qoygändäy* “tıpkısı, hık demiş burnundan düşmüş gibi”

Quy- “bir kaptaki sıvıyı başka bir kaba aktarmak” filinin sırasıyla *-b* ve *-gändäy* zarf-fiilleriyle ikileme hâlinde kullanılmasıyla oluşan bir deyimdir.

Sen Cärlik Cäbbâr doxtırgä quyib quygändək oxshäysän /.../ “Sen Cerli doktor Cabbar’a tıpa tıp benziyorsun /.../” (Ayizov 2011: 14)

Yine *quy-* filinin *-b* zarf-fiili ve *qoy-* tasvir yardımcı fiilinin ise *-gändək* zarf-fiiliyle ikileme halinde kullanılması da söz konusu anlamı vermektedir.

Singilginäm, ey tâvbä, xuddi äyicânıñning özginäsi-yä, quyib qoygändək “Sevgili kız kardeşim, tövbe ya Rabbi, tıpkı anneciğimin ta kendisi, hık demiş burnundan düşmüş gibi.” (To‘xtaboyev 2010: 204)

Bundäy, şundäy, undäy ~ oşändäy “böyle, şöyle, öyle”

Bundäy ve diğər değişkeleri

ÖTİL’de (c. 1: 373-374) *bunäqä, bundäyin, bunäqäñgi, bundäqä, bundäqäñgi, bundäğ, bundäq* kelimeleri madde başı yapılmış ve hepsi *bundäy* kelimesine gönderilmiştir. *Bundäy* için “1) Tıpkı söylenene, varsayılan veya göz önündekine benzer, denk; böyle bu gibi. 2) Bu kadar. 3) Aşağıdaki gibi. 4). Söylenene, beklenene, varsayılan veya göz önündekine benzer bir şekilde, öyle. 5) *+lär* ekiyle isimleştğinde herhangi bir topluluk mensubu olan şahsı belirtir.” açıklaması bulunmakta ve bu maddenin sonunda bu kelimenin *biräv undäy, biräv bundäy* “kimi öyle, kimi böyle” deyimini verilmektedir.

Uning bundäy ädäti yoq edi. “Onun böyle adeti yoktu.” (Qahhor 2012: 110)

Yukarıda da belirtildiği gibi kimi ağızlarda ölçünlü dilde *b-* ile yazılan *bu* zamirinden türemiş kelimelerin *m-* ile telaffuz edilmesi durumu *bundäy* için de geçerlidir.

Sâât degänini mundäy tutmäy dilä-dä. “Saat denen şeyi böyle tutmazlar yahu!” (Hoshimov 2016: 295)

Şundäy ve diğər değışkeleri

Ekin *şundäy*, *şundâq*, *şundâğ*, *şundäyin*, *şundäkä*, *şundäqä*, *şunäqä*, *şunäqängi*, *şunäqäsi*, *şuningdek*, *şundäy içä* ve *şundäy ligiçä* kelimelerinde kalıplaştığı görülür.

ÖTİL’de (c. 5: 7-8) *şunäqä*, *şunäqängi*, *şundâq*, *şundäyin* maddelerinde *şundäy* maddesine gönderme yapılmaktadır. *Şunday* kelimesi için ise “1) Tıpkı söylendiği gibi, göz önünde tutulan gibi, buna benzer, bunun gibi. 2) Anlamı pekiştirir: bu kadar, bu derece. 3) Söylendiği veya göz önünde tutulduğu gibi, işte bu şekilde. 4) Aşağıdaki gibi, söylendiği gibi. 5) Adetteki gibi. 6) Tasdik için kullanılır, öyle. 7) Pekiştirme için kullanılır; tıpkı, tam da öyle”.

Öte yandan aynı köke giden *şunäqängi* kelimesi ÖTİL’de (c. 5: 7) madde başı olarak alınmış ve “1) Buna benzer, işte bunun gibi. 2) O yoldan, o taraftan; yol boyunca; laf arasında. 3) Bu yolla, bu tarzda.” şeklinde açıklanmıştır.

/.../ özini körsängiz şunäqängi äzğın, şunäqängi qâtmäki, umridä ävqät yemägänmi deysiz. /.../ kendisini görseniz öylesine zayıf, öylesine bir deri bir kemik ki ömründe yemek yememiş mi dersiniz.” (To‘xtaboyev 2010, s. 75)

Bunların dışında, daha önce de ele alınan *şundäy içä* ve *şundäy ligiçä* kelimeleri de ÖTİL’de (c. 5: 8) madde başı olarak alınmış ve “hangi şekildeyse, tıpkı o hâlette, değışmeden, değıştirilmeden” açıklamaları yapılmıştır.

Sizgä vâqeä qändäy yüz bergän bolsä, şundäy ligiçä sözläymän. “Size olay nasıl gerçekleşiyse olduğu gibi anlatıyorum.” (To‘xtaboyev 2010, s. 280)

Şuningdek kalıplaşması ise “aynı şekilde, benzer şekilde; bunun dışında, bunun üstüne, bununla birlikte” anlamlarında cümle başı edatı olarak kullanılmaktadır.

Här bir mävsümdä pişädigän tut, qulupnäy, /.../ fäydäläniş keräk. Şuningdek, yänğâq vä ciydäni iste’mâl qılış lâzım. “Her mevsim yetişen dut, çilek, /.../ faydalanmak gerek. Aynı şekilde ceviz ve iğdeyi tüketmek gerek.” (Ziyoyev 2001: 8)

Undäy ~ oşändäy ve diğər değışkeleri

Özbek Türkçesinde 3. teklik şahıs zamiri olarak esasen *u* “o” kabul edilmektedir. Bu lehçe üzerine yazılan gramerlerde *kişilik älmâşları* (şahıs zamirleri) içerisinde yalnızca *men*, *sen*, *u*, *biz*, *siz*, *ulär*; *körsätüş älmâşları* (işaret zamirleri) içerisinde ise *bu*, *şu*, *u*, *oşä*, *änä u*, *mänä bu*, *mänä şu*, *änä şu* verilmektedir (Tursunov vd. 1992: 304; Asqarova vd. 2006: 144-145). İlginç biçimde *u* “o” hem şahıs hem de işaret zamiri olarak kabul edilirken, *oşä* bu kategoride ele alınmaz. Oysa “*Bilämän, sening köngling häli häm oşändä.* ‘Biliyorum, senin gönlün hâlâ dahi onda.’ (Qahhor 2012: 66)” cümlesindeki örnekte olduğu gibi gerek yazılı gerekse sözlü dilde *oşä* (< *oşal* < *oş ol*) kelimesinin de yaygın olarak 3. teklik şahıs zamiri olarak kullanıldığı görülmektedir.

Undäy ve diğər değışkeleri

ÖTİL’de (c. 4: 288-289) *undäy*, *unäqä*, *unäqängi*, *undâq* kelimeleri bulunmakta ve hepsi *undäy* “o gibi, ona benzer; öyle” kelimesine gönderilmiştir.

Oşändäy ve diğer değişmeleri

ÖTİL’de (c. 5: 188) *oşänäqä*, *oşänäqängi* kelimeleri *oşändäy* kelimesine gönderilmiş ve bu kelime “bahsi geçen kimse veya nesneye benzer, onun gibi” şeklinde açıklanmıştır. Yine aynı sayfada yer alan *oşänäqäsi* “o yolla, o taraftan”; *oşändäyçiçä* ve *oşändäyliğiçä* kelimeleri için “nasılsa öylece; önceden nasılsa şimdi de öyle, öyle halde.” açıklamaları yapılmıştır.

+dek ve değişmeleriyle türetilen *bundäy*, *şundäy*, *undäy* ~ *oşändäy* “böyle, öyle” yanında *qändäy* ~ *qändek* ~ *qändäk* vd. “nasıl” soru kelimeleri zarf olarak kullanıldığında bunlardan sonra *qıl-* fiilin *-b* zarf-fiiliyle türetilen kalıplaşmış *qılıb* kelimesi getirilerek anlam pekiştirilebilmektedir. Ancak ÖTİL’de *qılıb* madde başı değildir.

Şundäy qılıb, *iş bärğän säri kättä bolär* /.../ “Böylece iş gittikçe büyür /.../ (Qahhor 2012: 174)

Qäçän bärdi, *qändäy qılıb bärdi*, *bilib bolmäydi*. “Ne zaman gitti, nasıl gitti, anlamak mümkün değil.” (To‘xtaboyev 2010: 87)

Nadiren de olsa *qılıb* yerine *etib* “edip, ederek” de kullanılabilir.

Negä bundäy etib cim-cim deyberäsizlär. “Niye böyle ‘susun susun’ deyip duruyorsunuz?” (Rahmatulla shoir Yusuf o‘g‘li, 2006: 341)

Bunların dışında Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızlarından derlenen metinlerde, mesela Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lı’ndan derlenen Alpamış (2010) destanında, *qayıb* “nasıl” (s. 171), *şuytib* “şöyle” (s. 190), *buytib* “böyle” (s. 208) gibi kullanımlara da rastlanmaktadır. Tabii bu kelimelerin bünyesinde tarihî *teg* edatının bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Mesela *buytib* “böyle” kelimesinin açılımının *bulay etip* mi yahut *bunday etip* mi olduğu net değildir.

2.5. Fiilimsilerle kullanımı

+dek ve değişmeleri özellikle sıfat-fiillerle birlikte benzerlik bildiren türemiş zarf-fiiller oluşturmaktadır (konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Tolkun 2009).

-ädigändäy, */-ydigändäy*; *-ädigändek*, */-ydigändek*

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -AcAkmış gibi” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir.

/.../ *Xızr äläyhissälâm uning häm tüşiğä kirädigändäy*, *ungä häm sıfâ tiläb*, *âq fâtihä qılädigändäy tuyulärdi*. “/.../ Hızır aleyhisselam onun da düşünce girecek gibi, ona da şifa dileyerek, hayır duası edecek gibi geliyordu.” (Yoqubov 2015: 266)

/.../ *puf desängiz uçıb ketädigändek*. “/.../ püf deseniz uçup gidecek gibi.” (To‘xtaboyev 2010: 106)

-gändäy, *-gändek*, *-gändäyin*, *-gändäqä* vb.

Türkiye Türkçesindeki “-mXş gibi, -mXşçAsInA; -dXğX gibi vb.” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir. Ekin esas olarak *-gändäy* biçimi yaygındır.

Xop, sen äytgändäy bolsın. “Peki, senin dediğin gibi olsun.” (Muxtor 2018: 64)

Äynıqsä, yığınlärdä özimni ehtiyät qılıb ninäni üstidä turgändek bolämän. “Bilhassa toplantılarda kendime çok dikkat eder, iğnenin üstünde duruyormuşum gibi olurum. (Ziyoyev 2001: 30)

Endi hämmäsi siz äytgändäqä bolädi. “Şimdi her şey sizin dediğiniz gibi olacak.” (Malik 2010: 214)

-güdäy, -güdek

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -ArcAsInA, -AcAk şekilde vb.” işlevlerinde zarf-fiiller türeten nispeten yaygın bir türemiş ektir. Aşağıda görüldüğü gibi *-gündäy* biçimi de vardır.

Ämmä, nävkärlär häm bu iltifätgä yäräşgüdäy, dävlätgä sädäqätli bolışläri şart. “Amma, askerlerin de bu iltifata yakışacak şekilde devlete sadık olmaları şart.” (Oybek 1985: 197)

/.../ yığlägüdek zârlänä başlädi. “/.../ ağlarcasına yalvarmaya başladı.” (Muxtor 2018: 372)

-gündäy

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -AcAk kadar, -ArcAsInA, -AcAkmİşçAsInA vb.” işlevlerinde zarf-fiiller türeten nispeten yaygın bir türemiş zarf-fiil ektir

/.../ içäkläri üzilgündäy qäh-qäh urärdi. “/.../ karnı parçalanırcasına kah kah gülüyordu.” (Muxtor 2018: 124)

/.../ burunläri yergä tekkündäy, bükçäyib täşiydilär. “/.../ burunları yere değecekmişcesine iki büküm taşırlar.” (Oybek 1985: 181)

-mâqçidäy, mâqçidek

Türkiye Türkçesindeki “-AcAk gibi, -mAk niyetinde gibi; -Ar gibi, -ArcAsInA” işlevlerinde zarf-fiiller türeten oldukça işlek bir birleşik ektir.

/.../ xârâbä qışlâq üylärining qäşşâqligini körsätmâqçidäy, /.../ “/.../ harabe köy evlerinin yoksulluğunu göstermek istercesine /.../ (Oybek 1985: 94)

-mişdäy, -mişdek, -mişdäyin

Türkiye Türkçesindeki “-mXşçAsInA, -mXş gibi; -ArcAsInA” işlevlerinde oldukça nadir kullanılan türemiş bir zarf-fiil ektir.

/.../ göyâ özi ğâlib bolmuşdäy kerildi. “/.../ güyâ kendisi ğâlip olmuş gibi gururlandı.” (Murod 1994: 79)

Dävrägä şäylänmişdäyin, biläklärini türdi. “Güreş meydanına hazırlanırcasına giysisinin kollarını katladı.” (Murod 1994: 62)

3. Sonuç

Tarihî *teg* edatı daha Eski Türkçe döneminde ekleşmeye başlamıştır. Günümüz Özbek Türkçesinde ise artık tamamen bir eke dönüşmüştür. Ekleşmenin klasik dönemde tamamlanıp tamamlanmadığı sorusu ise dönemin hem Arap kökenli alfabesinden hem de imla uygulamalarından dolayı anlaşılammamaktadır.

Günümüzde Özbek yazı dilinde *+dek*, *+däk*, *+däy*, *+däyin*, *+däq*, *+däkä*, *+däqä*, *+däkängi* *+däqängi*, *+äqä*, *+äqängi* hâlinde çok şekilli olarak; ancak bir kısmı yalnız işaret zamirleriyle kullanılmaktadır.

Oldukça işlek olan *+dek* ve değişkelerinin bir kelimedede hangisinin kullanılacağı konusunda kesin bir kural yoktur. Burada konuşurun veya yazarın tercihi söz konusudur. Kimi zaman aynı cümlede birden çok değişke görülebilmektedir.

Bilindiği gibi Eski Türkçede birtakım edatlar zamirleri belirtme hâli ekiyle istemektedir. Bunların günümüzde birçok lehçede tamlayan hâliyle kullanıldığı görülmektedir. Benzer durum Özbek Türkçesi için de geçerlidir. Eski Türkçede belirtme hâliyle kullanılan *teg* edatının günümüz Özbek ölçünlü dilinde dönüştüğü *+dek* ve değişkeleri, zamirlerle hem yalın (*bizdek*, *mendäyin* vb.) hem de tamlayan hâliyle kullanılabilir (*bizningdek*, *meningdäy*).

+dek ve değişkeleri başta işaret zamirleri olmak üzere birtakım kelimelerle kalıplaşarak özellikle zarf işlevinde kalıcı isimler de türetmiştir. Öte yandan bu biçimbirimlerin sıfat-fiillere getirilmesiyle ortaya çıkan türemiş zarf-fiiller de son derece işlek olarak kullanılmaktadır.

Taranan Eserler

Anvar, O. (2019) *Dahshatli Meshpolvon*. Taşkent: Sharq.

Ayizov, A. (2011). Polvon Yig‘lagan Tun. *Yoshlik Jurnalı*. 4. sayı. S. 13-24.

Aytmatov, Ch. (2009). *Tanlangan asarlar*. Çeviren: Asil Rashidov. Toshkent: SMI-ASIA

Bo‘tayeva, A. F. (2013). *O‘sha Kun – Bugundir: 1 Jild: She‘rlar, G‘azallar, Qasidalar, Rivoyatlar*. Taşkent: Sharq.

Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li (2010). *Alpomish: O‘zbek xalq qahramonlik dostoni*. Derleyen: M. Zarifov. Taşkent: Sharq.

G‘ulom, G‘. (2004). *Shum Bola*. Taşkent: Sharq.

Hoshimov, O‘. (2016). *Ajdarning Tavbasi*. Taşkent: O‘zbekiston.

Xudoyberdiyeva, H. (1993). *Bu Kunlarga Yetganlar Bor Sh‘erlar (Saylanma)* Taşkent: G‘afur G‘ulom.

Ibrohimova, M. (2008). *Yangi Zilopiyadagi Sarguzashtlar*. Taşkent: Yangi Asr Avlod.

Qahhor, A. (2012). *Anor Qissa va hikoyalar*. Taşkent: G‘afur G‘ulom.

Qodirov, P. (2009). *Shoxruh va Gavharshod*. Taşkent: O‘zbekiston.

Qodirov, P. (2017). *Yulduzli Tunlar*. Taşkent: Yoshlar.

- Qorayev, S. (2015). *Chingiz Aytmatov – Buyuk Yozuvchi, Kamtarin Inson, Sodiq Do‘st*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Kuşbekov, K. (1992). Uлуу Toogo Çıkkın Barbı. *Ala-Too*. 4-5. sayı. S. 3-60.
- Malik, E. (2010). *Champo Otli Ilon*. Taşkent: Sharq.
- Markes, G. G. (2015). *Oshkora qotillik qissasi*. Çev: N. Qobul – A. Jo‘raboyev – T. Qahhor. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Murod, T. (1994). *Ot Kishnagan Oqshom Qissalar*. Taşkent: Sharq.
- Murod, T. (2019). *Ot Kishnagan Oqshom Qissa*. Taşkent: Ziyó.
- Muxtor, A. (2018). *Chinor*. Taşkent: Yoshlar.
- Oybek (1985). *Navoiy*. Taşkent: O‘qituvchi.
- Rahmatulla shoir Yusuf o‘g‘li (2006). *Go‘ro‘g‘li: O‘zbek Xalq Dostonlari*. Yayımlayanlar: O. Yunusov, A. Ahmedov, M. Jo‘rayev vd. Taşkent: Sharq.
- Sa‘di Sheraziy (2018). *Guliston: hikoyalar, o‘ylar, hajviyalar*. Çevirenler: G‘. G‘ulom, Sh. Shomuhamedov, R. Komilov. Toshkent: Yoshlar.
- Sulton, X. (2005) *Saodat Sohili Qissalar Hikoyalar Esselar*. Taşkent: G‘afur G‘ulom.
- To‘xtaboyev, X. (2009). *Besh Bolali Yigit*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- To‘xtaboyev, X. (2010). *Mungli Ko‘zlar*. Taşkent: Yangi Asr Avlod.
- Tursun, M. (2001). *Quyosh Sotilmaydi*. Buxoro: Viloyat Bosmaxonasi.
- Türkay, K. (2002). *‘Alī-Şīr Nevāyī Bedāyü‘l-Vasa‘ Üçünçi Dīvān*. Ankara: TDK.
- Yoqubov, O. (2015). *Ko‘hna Dunyo (Roman)*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Yusupov, C. (1990). *Boborahim Mashrab Mehribonim Qaydasan*. Taşkent: G‘afur G‘ulom.
- Ziyoyev, H. (2001). *Farzandlaringiz Sog‘lom, Aqlli, Chiroyli, Tarbiyali va Oqibatli Bol‘sin Desangiz*. Taşkent: Ma‘naviyat.

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü‘l-Hakayık*. Ankara: TDK.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.
- Asqarova, M., Yunusov, R., Yo‘ldoshev M., Muhamedova, D. (2006). *O‘zbek Tili Praktikumı*. Taşkent: Iqtisod-Moliya.
- Atay, A. (2014). *Çağatay Türkçesinde Edatlar*. Konya: Çizgi.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001) *A grammar of Chagatay*. [Languages of the World/Materials 155.] München: Lincom Europa.

- Boltabayev, S. (2020). “Qutadg‘u Bilig‘da Xitob Yuklama va Undovlari Asosida O‘zbek Tilidagi Ba‘zi So‘zlarning Etimologiyasi”. *Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti - Turkologiya*, 1 (1) s. 71-80.
- Dağıstanlıoğlu, B. E. (2015). “Teg Edatı ve Çağataycadaki Varyasyon Nedenleri Üzerine”. *International Journal of Language Academy*. Kış 3/4, s. 374-385.
- Dağıstanlıoğlu, B. E. (2018). *Keşfü'l-Hüdâ, Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi, Kaside-i Bürde'yi Şerh Eden: Hüseyin-i Hârezmî*. Ankara: TDK.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. Çeviren: Günay Karaağaç. İstanbul: İ.Ü.
- Eckmann, J. (Tarihsiz). *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmaahlarnıñ Açuk Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): II Metin*, Yay. S. Tezcan, H. Zülfikar, Ankara: TDK.
- Erenoğlu A., D. (2011). *Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma*. *Turkish Studies* 6(4), s.123-137.
- Gabain, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev.: Mehmet Akalın. Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB.
- Li, Yong Song (2004) *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 4.
- Ölmez, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin soykütüğü)*. Ankara: Simurg.
- ÖTİL: *Özbek Tilining Izohli Lug‘atı I-V (2006-2008)*. Taşkent: Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Öztürk, R. (2007). “Özbek Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (s. 292-354). Ankara: Akçağ.
- Tekin, T. (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fiilimsiler*, İstanbul: DijitalSanat Yayınları.
- Tolkun, S. (2023). Özbek Türkçesinde Benzetme Bildiren Biçimbirimler. *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies*, 5 (10), s. 104-144.
- Tursunov, U., Muxtorov, A. ve Rahmatullayev Ş. (1992). *Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili*. Taşkent: O‘zbekiston.
- Yazıcı Ersoy H. (2007). “Uygur Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. (s. 355-427). Ankara: Akçağ.